

HOKAND EDEBİ MUHİTİ'NDE KADINLARIN YERİ (DİLŞÂD BERNA VE “TARİH-İ MUHACİRÂN” ESERİ ÖRNEĞİNDE)

Zebiniso KAMALOVA*

Öz

XIX. yüzyılın başlarında Türkistan sahasında yaşanan siyasi krize, ekonomik bakımdan gerileme ve düşüşe geçmesine rağmen edebiyat ve tarih yazıcılığında yükselme görülmüş, Hokand Hanlığı bünyesinde bir edebîkol şekillenmiştir. Yönetici tabakanın himayesinde, siyasi otoritenin maddi ve manevi desteği sayesinde gelişen Hokand EdebîMuhiti'nin önemli özelliği kadın şairlerin, ediplerin ve tarihçilerin de sosyal-kültürel hayatta aktif faaliyet göstermesi idi. Kadın şahsiyetlerin edebî muhiti etken birer aktör olarak temsil etmesi, XIX. yüzyılın bölgesel siyasi iradesinin kadınları devre dışı bıraktığı ithamına karşı fikirlere de destek vermektedir. Yaşadığı dönem tarihini ele alan eseri ve dönem ruhunu ifade eden şiirleri ile Özbek edebiyatı ve tarihinin önde gelen isimleri arasında yer alan Dilşâd Berna, bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Dilşâd Berna'nın Tacikçe (Farsça) ve Çağatay Türkçesiyle yazdığı eserleriyle Türkistan tarihi ve edebiyatına bulunduğu katkılarını ele alınacaktır. Dilşâd Berna, şiirlerinin yanı sıra tarih konulu Tarih-i Muhacirân eserinde geçmişte değerlendirmekle beraber çok sayıda erkek ve kadın şairin isminin yer aldığı bir çalışmadır. Bununla birlikte Dilşâd, XIX. yüzyılın aydın kadınlarının kültürümüzdeki yeri ve önemini de bize aktarmaktadır. Demokrat ruhlu bir şair olarak bilinen Dilşâd Berna, yazdıklarıyla zamanının siyasi düzenine isyan ederken, sosyal-kültürel hayata yeni bir bakış kazandırmaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hokand Hanlığı, Hokand Edebî Muhiti, Dilşâd Berna, Tarih-i Muhacirân.

Geliş Tarihi: 15 Mart 2022 - Kabul Tarihi: 14 Haziran 2022.

Atıf Bilgisi: Zebiniso Kamalova “Hokand Edebî Muhiti'nde Kadınları Yeri (Dilşâd Berna ve “Tarih-i Muhacirân” Eseri Örneğinde), *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 259, İstanbul 2022, s. 309-326, doi: 10.55773/tda.1088432.

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, İstanbul zkamalaova@ticaret.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7703-0011.

***The Place Of Women In The Literary Environment Of Kokand
(In Aspect Of Dilshad Barna And Her Book Of
Tarikh-i Mukhajiran)***

Abstract

Despite the political crisis, economic decline, and falling in the Turkestan area at the beginning of the 19th century, there was an increase in literature and historiography. The literary environment of Kokand was formed within the Kokand Khanate. The support of Kokand Khanates was great in the formation and development of the Literary Environment of Kokand was an important feature of the literary community. The fact that women poets and female historians were among the many names raised by this Literary Environment of Kokand was an important feature of the literary community. Their presentation of female figures as active actors of the literary community also supports the ideas against the accusation that the regional political will of the 19th century excluded women. Dilshad Barna, who is one of the prominent names of Uzbek literature and history with her work dealing with the history of the period in which he lived and her poems expressing the spirit of the period, will be our subject. Dilshad Barna's contributions to Turkestan history and literature with her works written in Persian (Tajik) and Uzbek will be discussed. Her historical book is Tarikh-i Mukhajiran not only evaluates the past but also tells us the place and importance of the intellectual women of the 19th century in our culture. Dilshad Barna mentioned the names of many male and female poets in her book Tarikh-i Mukhajiran. Dilshad, known as a democrat poet and tried to gain a new perspective on social-cultural life while revolting against the political order with her writing and activities.

Key Words: *Kokand Khanate, Literary Environment of Kokand, Dilshad Barna, Tarikh-i Mukhajiran.*

Giriş

XIX. yüzyıl Türkistan coğrafyasında bulunan Emir Timur Devleti'nin bakiyesi olan hanlıklar birçok açıdan gerileme dönemini yaşamış, siyasi çöküşünü izlemekteydi. Aynı zamanda bölge, kuzeyden gelen Rusların işgal ve iskân politikalarına maruz kalmıştır. Türkistan sahasında yaşanan siyasi, ekonomik kriz, gerileme ve düşüşe rağmen edebiyat ve tarih yazıcılığında bir yükselme görülmüştür. Türkistan'da aynı siyasikökten gelen, idari yapısıyla birbirine benzeyen üç devletten birisi olan, Ming Hanedanı tarafından yönetilen Hokand Hanlığı (1709-1876) bölgede coğrafi açıdan geniş topraklara sahip olmuştur. XIX. yüzyılın en önemli sosyal hadiselerinden sayılan hanlığın adıyla *Hokand Edebî Muhiti* diye anılan bir edebî ekolün meydana gelmesi ve gelişmesinde neticede birçok tarihî kitabın, edebî eserin ortaya çıkmasında Hokand hanlarının büyük desteği olduğu bilinmektedir. Ömer Han dönemi (1810-1822) ve Muhammed Ali Han devrinde (1822-1842) Hokand Hanlığı edebiyat, kültür ve sanat alanında parlak bir dönem yaşamış, bölge siyasi anlamda mahdud kalmasına rağmen kültürel hayat gelişim göstermiştir.

Hokand Hanlığı, Türk tarihi ve edebiyatı bakımından kıymetli miras bırakmıştır. Bu dönemde yazılan eserler daha ziyade Çağatay Türkçesiyle ve Tacikçe (Farsça) olarak yazılmış; Hanlık geçmişinin yanı sıra Türkistan tarihini de aydınlatan eserlerdir ve sayıca diğer hanlıklarda yazılan eserlere göre oldukça fazladır. Bu eserlerin çoğu tarihi gerçeklikleri dönemin siyasi etkisinde kalarak mevcut hükümetlere yandaş veya muhalif bir görüşle yahut hadiselerle olan münasebetini belli bir kalıpta aktarmıştır.

XIX-XX. yüzyılın önde gelen fikir insanı, cedit edebiyatının önde gelen temsilcilerinden Abdür-rauf Fıtrat: “Edebî tarihimizi incelemek, bu eksikliği gidermeye çok yararlı olur.” demiş ve hükümdar tabakanın halk ile münasebetlerinin; aydınların, âlimlerin, şair ve yazarların hükümdar sınıfla olan ilişkisinin, edebî yazılar aracılığıyla değerlendirilebileceğini vurgulamıştır.¹

Yazımızda Fıtrat’ın ilke edindiği sözünden yola çıkarak, Hanlıklar tarihini aydınlatmaya hizmet eden edebî bir şahsiyet olan Dilşâd Berna’nın eserleri edebî ve tarih incelemesi açısından ele alınmıştır. Bununla beraber yazarın sunduğu bilgiler temelinde dönemin siyasi, içtimai ve kültürel özelliklerini değerlendirmeye gayret edilmiştir.

1. Hokand Edebî Muhiti

Türkistan’ın geleneksel aydınları olan şairler, edipler, sanatçılar esasında şehirlerde faaliyet göstermektedir. Hokand² şehri, sadece devletin başkenti değil, aynı zamanda bölgenin kültür ve etkileşim merkezidir. Payitahtlar, her dönemde zamanın önde gelen âlim, edip, şair, sanatçı ve mimarlarını bir araya toplayan, barındıran medeniyet merkezleri olmuştur.

XIX. yüzyıl başlarında Hokand Hanı Ömer Han (1810-1822) döneminde temelleri atılan ve gittikçe gelişen edebî akım, hanlık merkezinde edebiyat ve düşünce muhitini meydana getirmiştir. “Emiri” mahlasıyla şiirler yazan Ömer Han’ın edebiyat aşığı bir hükümdar olması, Türkistan’ın çeşitli şehir ve köylerinden gelen kendisi gibi şair ve edipleri etrafında bulundurması bu edebîkolu yüksek seviyelere taşımıştır. “Divan” ismiyle şiirleri toplandığı mecmuasında; “Bazen ulema sohbetinde oldum. Ayet ve hadis cevherleriyle kulak sedefimi doldurdum. Bazen fazıl ve kâmilleri bir araya getirip meclisler yaptım. İlim ve bilgelik nurundan istifade ettim. Funûn-i Me’âni (*Mana İlimleri*) cevherlerini gönül hazinesine koydum” diye faaliyetini tanımlamıştır.³ Neticede hem şair hem saltanat sahibi olan Ömer Han’ın desteği ve teşvikiyle Hokand şehrinde şekillenen ve şöhreti her tarafa yayılmaya başlayan bir edebî müessese hüviyetindeki “Hokand Edebî Muhiti” meydana gelmiştir.

¹ Abdurauf Fitrat, *Yopişmagın Gıccaklar*, Tanlangan Asarlar, Manaviyat, Toşkent 2003, s. 229.

² Kaynaklarda şehir adı Özbek Türkçesiyle “Qo’qon”, “Қўқон”, Farsça خواقند, Rusça “Коканд”, İngilizce “Khoqand”, “Kokand”, “Kookan”, “Kokan” ve Türkçe “Hokand”, “Khokand” şeklinde kullanılmıştır. Bkz: Zebiniso Husayn Kamalova, *Hokand Hanlığı’nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi (1845-1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 2020, s. 45.

³ Amiri, *Divan*, Yay. hazırlayan, M. Qodirova Özbekistan Fan Yayınevi, Taşkent 1972, s. 20

Muhammed Ali Han (1822-1842) zamanında da bu edebî muhit faaliyeti göstermeye devam etmiş ve çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Hanlığın son hükümdarı Hüdâyâr Han (1845-1875) devrinde ise Hokand hayatında boy gösteren anarşik hareketler, taht kavgaları halkın huzurunu bozmuş, zulüm ve adaletsizlik oldukça yükselmiştir.

Hokand Hanlığı döneminde Mukimî,⁴ Zevki,⁵ Gulhanî,⁶ Mahmur,⁷ Zakircan Halmuhammedoğlu Furkat,⁸ Fazlî Namangâni, Nadim, Nisbat, Muhayyir gibi edebî şahsiyetler yetişmiştir. Hokand tarihini yazan birçok müverrihde bu edebî muhitte yetişmiştir. Mirza Âlim Müşrif Hacı, Avaz Muhammed Attar, Umidi gibi yazdıklarıyla son derece önemli bilgiler veren yerel müverrihler söz konusu Hokand Edebî Muhiti'nin temsilcileridir.

Hokand Hanlığı'nın sosyo-politik ve kültürel hayatında birçok katkılarıyla tarihte iz bırakan kadın şahsiyetler de vardır. Siyasi alanda varlığıyla, bilim ve sanata hamiliğiyle, cömertliğiyle ön sırada olan hükümdar eşleri, cesaretiyle, vatanseverlikleriyle tanınan dâdhâh⁹ kadınlar, hanlık tarihini ele alan tarihçiler, dönemin ruhunu mısralara dizen şairler yaptıklarıyla, yazdıklarıyla Hokand tarihinin sayfalarına isimlerini yazdırmışlardır. Çağı yakalayan, ilim ve sanatta siyasette liyakat sahibi olan kadınlara da hanlığın sosyo-politik ve sosyo-kültürel hayatında rağbet gösterilmiştir. Edebî muhitin verdiği teşvik ve imkân çerçevesinde kendisi köyden, kasabadan çıkmış, büyük şehirlere kadar ilim ve sanat yolculuğunu yaşayan, toplumca tanınan kadınlar tarihte yerini bulmuştur.¹⁰ Yahut mülk ve sal-

⁴ Muhammed Âmin Hoca Mukimiy (1850-1903) Özbek demokratik edebiyatı öncülerindedir. Hokand'daki Hakim Âyim Medresesi'nden sonra Buhara'da eğitim almıştır. Eserlerinde dönemin siyasi durumunu eleştirmiş, halkın dertini, problemlerini mizah usulüyle şiirlerinde yansıtmıştır.

⁵ Übeydullah Salih oğlu Zevki (1853-1921), demokratik ruha sahip şairlerden sayılır. Hokand'da doğup büyümüş, Hakim Âyim Medresesi, Çalpak Medresesi'nde tahsil almıştır. Onun nesir ve nazım olarak yazdığı birkaç eseri günümüze ulaşmıştır. Zevki, mizah şiirleri yardımıyla dönemin problemlerini, halkın dertlerini dile getirmiştir.

⁶ Muhammed Şerif Gulhanî (XVIII. yy sonu-XIX.yy başları) "Zarbu'l-Mesel" eseri ile meşhurdur. Çağatay Türkçesine Tacikçe (Farsça) dillerinde eserler yazmıştır. Âlim Han zamanında askerlik yapmış, Ömer Han devrinde Hokand edebî muhitinde yer almıştır. Bkz: Mulla Muhammed Şarif Gulhanî, *Zarbulmasal*, Yay. haz. F. İshokov, Gafur Gulom Adabiyotva Sanat Yayınevi, Taşkent 1974; A. Qayumov, *KukanAdabiy Muhiti (XVIII-XIX.Asrlar)*, Özbekistan SSR. Fanlar Akademiyası Yayınları, Taşkent 1961, s. 304-305.

⁷ Mahmur (XVIII.yy sonu-1844) şair ŞirmuhammedAkmal'in oğludur. Babası Hokand'ın tanınmış şairlerinden olmuştur. Mahmur, Medrese-i Mir'de tahsil almıştır. Realist akımda faaliyet yürütmüştür. Şiirlerinden oluşan mecmuasında 69 eseri bulunmaktadır.

⁸ Zakircan Halmuhammed oğlu Furkat, Hokand Hanlığı'nın son dönem hadiselerine bizzat tanıklık etmiştir. Furkat'ın *Kaside*, *Sergzeştname*, *Ahvalat* adlı eseri dönemi değerlendirmek açısından son derece önemlidir.

⁹ Dathah (دادهخواه), Farsça kelime "adalet isteyen kişi" anlamına gelir. Saray görevlisidir. Başkalarının isteklerini, tüm dilekçe ve arznameleri hana ulaştırın ve cevabını da arz sahiplerine getiren şahıslardır. Çoğu zaman yerli hakimlere de bu unvan verilir. Bkz: Zebiniso Husayn Kamalova, *Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi (1845-1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 2020, s. 198.

¹⁰ Bkz. A. Qayumov, *a.g.e.*, s. 220; *Uvaysiy Şeriyatidan*, Haz. Mahbuba Qodirova, Özbekistan KP Yayınevi, Taşkent 1980, s. 5.

tanat sahibi olan kadınlara (Yönetici Sınıfın Eşleri) aynı zamanda halkın hamisi olabilme fırsatı tanınmıştır.

Hokand Hanlığı'nın cömert melikesi (prenses) olarak bilinenlerin başında hanlığın ilk hükümdarı Şahrüh Bey'in eşi *Nazik Bibi* diğer adıyla *Nazik Âyim*¹¹dir. Nazik Âyim, devletin kuruluş aşamasında Şahrüh Bey'in yanında en büyük destekçilerden olmuştur. Şahrüh Bey, eşi için Hokand'ın güney kısmından mülk sunar ve orada bir saray inşa ettirmiştir. Şahrüh Bey'in vefatından sonra Nazik Âyim, bu sarayda yaşar ve sarayın etrafındaki ekilebilir arazileri çevre köylerdeki fakir ve yersiz köylülere dağıtmıştır. Köy kızları için okul açarak onların eğitimini sağlamıştır. Bir yetimhane de kurduğu bilinir, yoksulların en büyük destekçisi olmuştur. Bu sarayın temelleri üzerine kurulmuş olan köy, halk tarafından "Âyim-Kışlak" olarak adlandırılmıştır.¹²

Hanlık tarihindeki bir diğer kadın şahsiyet, *Ming* kabilesi eşrafının kızı Narbota Bey'in (1763-1798) eşi Zuhra Âyim'dir. Hokand hanlarının da mensup olduğu Ming kabilesinden olduğu için şehir halkı ona "Ming Âyim" der.¹³ Bu cömert prenses de kendisine çeyiz olarak verilen büyük bir mülkü hayır işlerine harcamıştır. Kız okulu açarak Hanlıktaki kızları eğitmiştir. Kendi mülkü olan arazisinin bir kısmını çeşitli cami, medrese, zaviye ve mezarlıklara bağışlamıştır. Nazik Âyim'in torunu olan Ming Âyim, arazilerinin bir kısmını yersiz çiftçilere dağıtmıştır.¹⁴

Ünlü şair Nâdire Begim¹⁵, Hokand Hanlığı tarihinde ayrı bir konuma sahiptir. Andican valisi Rahmankulu Bey'in kızı olan Nâdire Begim, Hokand'ın şair ve aydın şahsiyetlerinden ve taht sahibi Ömer Han'ın (1810-1822) eşi hem de siyaset ve edebiyat meydanında yoldaşıydı. Nâdire Begim'in hanlık hayatındaki rolü çok etkili olmuştur. Bu dönemde Hanlık'taki kadınların haklarının korunmasına önem verilmiştir. Kadınların okuma-yazma öğrenmeleri için medreselerde kurslar teşkil edilmiştir. Âtın-ayiyani mahalle mekteplerinde veya köylerde kız çocuklarına ve kadınlara ders veren kadınların eğitilmesini sağlamıştır. Geleneğe göre bu hükümdar eşine de çeyizi için büyük bir mülk verilmişti. Nâdire Begim de kendi mülkünden, sermayesinden genç ve yetenekli kızların eğitim ve toplumdaki faaliyetine destek vermiştir. Önceki hükümdarların eşleri gibi geleneklerini takip ederek şahsına ait arazilerde mektep, medrese, cami, zaviye gibi hayır müesseseleri inşa ettirmiştir.¹⁶

¹¹ Âyim, bir unvandır. Türk tarihinin en eski zamanlarından itibaren kadınlar unvan kullanmıştır. Unvanlar, zamanla değişiklik göstermiştir; "Bilge", "Terken", "Sultan", "Begim", "Banu", "Âyim" vs. şeklindeki ifadeleri görmekteyiz. Bkz: Zebiniso Kamalova, *Türk Kültür Mirasında Kılıç ve Kalem Tutan Hanımlar*, Çağaloğlu, İstanbul 2019, s.7.

¹² Y. Dadaboev *Hokand-i Latif Mahallalariva Köçalarının Nomlanış Tarihi*, Farğona Yayınevi, Farğona 2007, s. 131.

¹³ Hüdayerhanzade, *Ancum at-Tavarih*, Terc. Ş. Vahidov, Fan ve Tehnologiya Yayınları, Taşkent 2014, s. 134.

¹⁴ Z. Esonov, Ş. Toşmatov, Z. İsomiddinov. *Kukan Honlari Ördalari Tarihi*, Adabiyot Uçqunları Yayınları, Taşkent 2016, s. 52.

¹⁵ Begim, ismin bir parçası değil, bir unvandır.

¹⁶ Qayumov, *a.g.e.*, s. 220.

XVIII-XIX.yüzyılları arasında Türk-İslam coğrafyasında, özellikle Osmanlı Devleti'nde,¹⁷ Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nda genelde erkeğin özgürlüğü ve kadının sosyal durumususyal hayatta belirgin olmasına karşın Hokand Hanlığı'nda oluşan bu edebî ekol konumuz bakımından ayrıca önem arz eder. Yukarıda verdiğimiz örneklerden yola çıkarak Hokand Hanlığı hayatında kadınların rolü ve kadınlara verilen önem hakkında fikir edinmek mümkündür. Hokand Edebî Muhiti'nde hanımların bu kadar etkin ve aktif faaliyet göstermeleri hakkında izlenim verir. Hanlığın kurulmasından itibaren kız çocukların eğitimine dikkat edilmiş, bizzat hükümdar hanedanı bu konuyla alakadar olmuştur. Daha çok edebiyat ve tarih yazma alanında gelişim gösteren Hokand Edebî Muhiti'nde yetişen hanım şair ve yazarlar, Türkistan tarihi ve Türk edebiyatı üzerine yazdıkları eserleri, elbette, kız çocuklara gösterilen önem, kız mekteplerinde verilen bilgi ve düşüncenin sonucuydu, bu müesseselerde verilen maddi ve manevi desteklerin neticesiydi.

Bu devirlerde Hokand'da faaliyet gösteren edipleri iki grupta değerlendirebiliriz: Birincisi saray şairleri, yani saraya yakınlığıyla bilinen şair ve ediplerdir. Bunlar, han saltanatını övmek, hâkimiyetini sözle yüceltmek, han şahsiyetine itibar kazandırmak ile meşgul olmuştur. Nitekim bu gibi ediplerin eserleri de dönem tarihini değerlendirmek açısından son derece önem arz eder. Diğeri ise halkın derdini, arzularını kaleme alan şair ve ediplerdir. Halktan birer neferiolan bu halk şairleri, edipleri bu dönemin ruhunu eserlerinde yansıtmış, fikirleriyle hükümet yetkililerine nasihat etmiş, halkın derdini söyleyerek yarasını sarmaya çalışmıştır. Bu grup mensuplarının edebî eserleri sosyal siyasiolaylardan etkilenerek zamana tepkili bir mahiyet kazanmıştır. Dilşâd Berna, "Şairler, çağdaş halkın yüreğinin tercümanı olmalıdır"¹⁸ diyerek, halkın derdini, arzu ve maksatlarını, dönemin problemlerini kaleme alarak, ikinci grup halk şairi ve edibi olarak karşımıza çıkar.

2. Hokand Edebî Muhiti'nde Kadınların Önemi

Hokand Edebî Muhiti'nin, medeni hayatının Türkistan'daki diğer devletlerden farklı bir özelliği de kadın şairlerin, ediplerin ve tarihçilerin sosyal-kültürel hayatta aktif faaliyet göstermesidir. Üveysî,¹⁹ Nâdire,²⁰ Zin-

¹⁷ H. Acar, *Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın*, İnsan&İnsan, Sayı 21, Yaz, 2019, s. 395-411; Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınevi, İstanbul 2016, s. 227.

¹⁸ Dilşod Barno, *Tanlangan Asarlar*, Taşkent 1972, s. 6.

¹⁹ Cihan Âtin Üveysî Siddık kızı (1771-1845) Margilan'da yetişmiş, Ömer Han devrinde Hokand'a teklif edilerek saray edebî muhitinde faaliyetini sürdürmüştür. Birçok eserleri günümüze ulaşmıştır. *Vakeat-i Muhammed Ali Han* eserinin tarihi ehemmiyeti yüksektir. Kendisi tarikat mensubu olmuştur. Qayumov, *a.g.e.*, s. 342-346; Haydarbek Bobobekov, *Kukan Tarihi*, Fan ve Tehnologiya Yayınevi, Taşkent 2016, s. 259.

²⁰ Mohlar Âyim, (1792-1842) "Kâmile" mahlasıyla şiirler yazmıştır. Babası, Andicân hâkimi Ming boyundan Âlim Han'ın dayısı Rahmankuli Bek'tir. 1808'de Ömer Han ile evlenmiştir. Muhammed Ali Han'ın annesidir. Üveysî'den tahsil almıştır. Siyasette de aktif rol oynayan Nâdire, oğlunun yanında hâkimiyet işlerine karışmıştır. Hokand'inkültürel hayatında önemli gelişme-

net,²¹ AnberÂtın,²² Mahzune,²³ Zebunnisa,²⁴ Nazik Hanım²⁵ gibi kadın şair ve edipleri Hokand Edebî Muhiti'nin önde gelen vekilleri olmuştur.

Hokand Hanlığı'nın kültürel hayatında gerçekleşen önemli gelişmelerde Hokand Hanı Ömer Han'ın yanı sıra "Nâdire" veya "Nâdire Begim" mahallarıyla ün bulan asıl ismi Mohlar Âyim olan eşinin de katkısı büyük olmuştur. Ömer Han ve Nâdire Begim'in desteğiyle hanlık tarihinde siyaset ile edebiyat yan yana en parlak dönemini yaşadı. Türkistan'ın her tarafından erkek ve kadın şair ve edipler Ömer Han ve Nâdire Begim etrafında bir araya gelmiş, Hokand Ordası (saray) marifetin, fikir ve düşüncenin, bilim ve sanatın, edebiyat ve tarihin konuşulduğu, aydın fikirlerin üretildiği minbere dönüşmüştür. Nâdire Begim, bu dönemin önde gelen edebiyat bilgini, şairi olan Cihan ÂtınÜveysi'yi kendine üstat bilmiş, şiir ve edebiyat konularında ondan eğitim almıştır. Ayrıca kadın şairlerin yetişmesinde, eserlerinin tezkirelerde yer almasında, şiirlerinin divan şeklinde tertip edilmesinde önemli ölçüde destekler sağlamıştır. "Nâdire", "Maknûne" ve "Kâmile mahlasıyla şiirler yazan Mohlar Âyim'in eserleri bugün edebiyat kitaplarında, dersliklerde yer almakta, mirasçısı olan millet fertleri tarafından sevilerek okunmaktadır.²⁶ Nâdire Begim ve Ömer Han'ın şiirleri, sevgi ve samimiyetten meydana gelen beyitleri, muhabbet hikâyeleri sözlü ve yazılı tarih olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Türkistan tarihinde Hokand Edebî Muhiti'ne benzer böyle bir merkez, ekol veya edebiyat ve fikir akımı olmamıştır. XV. yüzyıl Çağatay Edebiyatı'nın zirveye ulaştığı dönem sayılır. Herat merkezli Horasan, Ali ŞirNevai (1441-1501) ve Zahiriddin Muhammed Babür (1483-1526) zamanında edebiyat ve sanatın, medeniyetin bölgedeki rakipsiz merkezi olmuştur. Nevai, *Mecâlisü'n-Nefâis* eserinde dört yüzün üzerinde şairin ismini derlemiştir; fakat hiçbir yerde kadın şairlerden bahsetmemiştir. Ancak Babürlü hanedanında şair ve edip kadınları görmek mümkündür. Babür'ün üçüncü kızı Gülbeden Begim (1523-1603), *Hümâyün-nâme* eseriyle ilk

---

lerde onun etkisi güçlü olmuştur. 1842'de Buhara Emiri Nasrullah taafından katledilmiştir. Çok sayıda manzum eserleri günümüze ulaşmıştır. Z. S. Abdullazizova, *The Persian-Tajiklyrics of the poetess Maknuna of Kokand (second half of 18th -first half of 19th centuries)*, VestnikSPbGU, Vostokovedeniye i afrikanistika, 2018. T. 10. Vip. 3, s. 358-373; Qayumov, *a.g.e.*, s. 220.

²¹ Asıl ismi belli değil, Zinnet şairin takma adıdır. Ömer Han döneminde tertip edilen Hokand şairlerinin eserlerini içeren *Mecmuatuş-Şuârâ* derlemesinde Zinnet'in şiirleri de yer almıştır. H. Bobobekov, *a.g.e.*, s. 255.

²² Anber Âtın Farnankul kızı (1870-1906) Hokandlı şairdir. Üveysi'nin talebesidir. 41 gazel, 4 muhammes, 1 kıta ve 1 mustahzad şiiri janrlarda yazılmış eserleri içeren divan tertip etmiştir. Bobobekov, *a.g.e.*, s. 247.

²³ Mehribon Molla Başman kızı "Mahzune" mahlasıyla şiirler yazmıştır. Bu şair hakkında Fazlı Namangâni'nin *Mecmuatuş-Şuârâ* eserinde bilgiler mevcuttur. Qayumov, *a.g.e.*, s. 237.

²⁴ Zebunnisa Begim, Hokandlı şairlerden *Eş'âr-i Nisvan* (Kadınların şiirleri) tezkiresinin müellifidir. Onun şiirlerinde daha çok hürriyet ve adalet düşünceleri yer almıştır. Bkz: *Özbek Sovet Ensklopediyası*, C. 2, s. 466.

²⁵ Nazik Hanım, XIX. yüzyıl ikinci yarısı, XX. yy. başlarında Hokand'da faaliyet yürütmüştür. Qayumov, *a.g.e.*, s. 312; Bobobekov, *Kukan Tarihi*, s. 259.

²⁶ Qayumov, *a.g.e.*, s. 221.

müverrih kadın olarak Türk kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir.²⁷ Yine Babürlü hanedanı hanımlarından Cihânârâ Begim,²⁸ Zebunnisa Begim²⁹ de kültür mirasımızda kıymetli yer tutmuşlardır. Fakat Hokand Edebî Muhiti, tezkirelerde³⁰ geniş yer tutan, sarayda gerçekleşen edebiyat etkinliklerinde aktif faaliyet gösteren hanım şair ve edipleri bakımından Herat'ı geçmiştir.

3. Dilşâd Berna: Hayatı ve Faaliyeti

Hem şair hem tarihçi olan Dilşâd Berna (1800-1905/6) Hokand Edebî Muhiti'nin yetiştirdiği önemli hanım şahsiyetlerindedir. Hayatı hakkında bilgileri kendi yazdığı eserleri vesilesiyle elde etmek mümkündür. O, bazen Hokand Hanlığı'na bağlı bazen Buhara Emirliği tasarrufuna geçen iki hanlığın sınır vilayeti sayılan Öretepe'deki Mir Muşak kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası Rahimkul, şair tabiatlı, eğitilmiş birisidir ve Dilşâd, ilk eğitimini babasından almıştır. Rahimkul, hanlıklar arasında cereyan eden Öretepe savaşları esnasında vefat etmiştir.³¹ Dilşâd, 14 yaşını doldurduğunda annesi veba hastalığına yakalanarak ölmüştür. Anne-babasından erken yaşta ayrılan Dilşâd, doksan yaşındaki ninesi ile yalnız kalmış ve çarkta ip yaparak kazandıkları parayla geçimlerini sağlamışlardır.³²

Dilşâd'ın eserlerinde İstiravşen diye adlandırdığı Öretepe vilayeti, coğrafi konumu, büyük arazileri, topraklarının verimliliği, tabiatı, hoş havası hem de doğal kaynaklarıyla cazip bir hudut idi. Bu yüzden kuzeyden Buhara Emirliği ve doğudan Hokand Hanlığı'nın saldırılarına maruz kalıyor, hâkimiyet bu iki devlet arasında sık sık el değiştirip duruyordu. Fergana, Zerefşan, İlak vadilerini birbirinebağlayan büyük ticaret yolu üzerindeki bu kadim şehir, iki devlet için de stratejik önem taşımaktaydı.

Dilşâd Berna, Öretepe hakkında der ki:

²⁷ Zebiniso Kamalova, Türk Kültür Mirasında Kılıç ve Kalem Tutan Hanımlar, s. 57; Neria H. Hebbar, Humayun-Nama: Gulbadan Begum's Forgotten Manuscript, (çevrimiçi), <https://www.boloji.com/articles/703/humayun-nama>

²⁸ Cihânârâ Begim (1614-1681), Babüriler sülalesinin 5. hükümdarı olan Şah Cihan'ın kızıdır. *Risale-yi Sahibiye* (Dostlar hakkında Risale) adlı eseri vardır. Aynı zamanda mimardır, onun çizimiyle Babürülül Devletinde birçok yapıtlar, bahçeler inşa edilmiştir. B. Ajmer, Jahanara Begum, The Biographical Dictionary of Delhi 2011, July, (çevrimiçi), <http://www.thedelhiwalla.com/2011/07/14/the-biographical-dictionary-of-delhi-%E2%80%93-jahanara-begum-b-ajmer-1614-1681/>

²⁹ Zebunnisa Begim, *Zebut-Tafasir* (Güzel tefsirler), *Zebun-Neşeât* (Neşeler ziyneti) ve tasavvuf felsefesine ait *Munisul-arvah* (Ruhların sadık dostu) gibi risaleler de yazmıştır. Tohtasin Calov, *Özbek Şiirleri*, Ğafur Ğulom Yayınevi, Taşkent 1970, s. 13-31.

³⁰ Fazliy Namangoniy, *Mecmua tuş-Şuara*, Şarkşunaslık Elyazmalar Enstitüsü, Elyazma No: 3371, Taşkent.

³¹ Öretepe, Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği arasında bulunan en önemli sınır vilayeti olmuştur. Hokand Hanlarının Öretepe'ye yılda beş kez saldırı düzenlediği kaynaklarda bahsedilmiştir. Hocend, Taşkent ve Türkistan'ın güvenliği Öretepe'nin güvenliğine bağlı olmuştur. Bu yüzden Öretepe'de sık sık hükümet el değiştirmiştir. Hatta bu hadiseler etkisiyle Hokand'da çocuklar arasında "Öretepe Oyunu" meydana gelmiştir.

³² Bkz: M. Qodirova, *Dilşod*, Fan, Taşkent 1971; *Tarihi Muhasara*, Dilşod, Tanlangan Asarlar, Ğafur Ğulom Yayınevi, Taşkent 1972, s. 65.

“Acayıp dilküşadır Öretepe,
Tapılmas hoş havadır Öretepe.”³³

*(Yani: Öretepe gönülleri ferahlatan acayıp bir yerdir,
Öretepe'nin güzel havası başka yerden bulunmaz)*

Fakat XIX. yüzyılda şairin güzel havalı diye tarif ettiği Öretepe vilayeti savaş alanına dönmüş vaziyeteydi. 1816'de Hokand Han'ı Ömer Han döneminde Öretepe hâkimi Mahmut Hoca, Buhara Emiri Emir Haydar (1800-1825) tarafına geçmesi üzerine Öretepe'ye saldırı düzenlenmiştir. Bölge Hokand Hanlığı'na bağlanmış ve Öretepe'den birkaç savaş esiri Hokand'a götürülmüştür. Bu esirlerin içinde 17 yaşında olan Dilşâd Berna davardır. Onun gençliğive güzelliği Ömer Han haremine düşmesine sebep olmuştur. Ömer Han, huzuruna getirilen Dilşâd'ın şair olduğunu öğrenince, sofradaki nar meyvesine işaret ederek şairane bir cevap beklentisiyle “Bu nedir?” diyesormuştur. İçinde Han'a karşı güçlü bir nefret ve kindolu olan Dilşâd, hükümdarın gözlerinin içine bakarak: “İçinikan ile doldurmuşsun!” diye cevap vermiştir. Kızın cevabınasınirlenen Ömer Han onun zindana atılmasını emretmiştir. Zindanda kalan Dilşâd, vatan özlemi ve kaderin acımasızlığından çok ıstırap çekmiştir. Zindan görevlisi Dilşâd'ın hemşehrisi çıkar ve onun zindandan kaçmasına yardım etmiştir. Zindandan kaçan Dilşâd, Hokand'ın Hoca Kelan mahallesi imamının evinde gizlenmiş, sonradan Molla Taş isimli bu imam ile evlenmiştir. İmamın seksen yaşını aşmışolan annesi tarafından mahalle mektebinde kız çocuklara ders verilmekteydi. Kız çocuklarına erkek çocuklarınkinden farklı olarak cami imamının evlerinde organize edilen mekteplerde ders verilmiştir. Kız çocuklara imamın hanımı hocalık yapmıştır ve hocaya “Âtın-ayi” veya “Âtın-bibi” denilmiştir. Âtın-bibilerin kızları da onların mesleğini devam ettirmiş veya Âtın-bibi öğrencilerinden uygun gördüğü birisini kendisinden sonra yerine getirmiştir. Dilşâd Berna da bu mektepte kayınvalidesiyle beraber ders vermeye başlamıştır. Bu mektepte, kızların okur-yazar olması sağlanmış, dinî bilimlerin yanında klasik edebiyat mensupları ve onların eserlerinden de eğitim verilmiştir.

Önce kocası sonra kayınvalidesinin vefat etmesinin ardından Dilşâd Berna kalan ömrünü kız çocuklarının eğitimine adanmıştır. Dilşâd Berna'nın iki erkek ve bir kız evladı olmuştur. Döneminde ileri görüşe sahip olan Dilşâd, yüzyıldan fazla yaşamıştır. Onun vefat senesi 1905-1906 yıllarına tekabül eder.

Şair, 54 yıllık faaliyeti sürecinde 891 kızın okuyup eğitim sahibi olmasını sağlamıştır. Dilşâd, eğitim meselesine son derece önem vermiştir. Hayatının sonuna kadar kız çocukların okumasını, bilgi sahibi olmasını teşvik etmiştir. Kitabın en yakın dost ve rehber olduğunu savunmuştur:

³³ Dilşod, Tanlangan Asarlar, Ğafur Ğulam Yayinevi, Taşkent 1972, s. 61.

*En yakın dostu aziz, hem derd-i dermandır kitap,
Hemdemim hem sohbetim hem değerlidir kitap
Bana ilim öğreten üstat ve bilgedir kitap,
Dili (gönülü) kirden arındıran, merhamet gösteren canandır kitap
Tende canım hizmetine damarda kandır kitap.*³⁴

Dilşâd Berna'nın yaşadığı dönemde (XIX. yüzyılın yarısı) HokandHanlığı'nda eğitim sistemi eski usul mektebi yani orta çağ ananelerine dayanmaktaydı. Eğitim, Tacikçe (Farsça) ve Çağatay Türkçesinde verilmiştir. 200'e yakın medrese, 6154 cami ve 1709 mektep (okul), 235 kiraathane mevcut olmuştur. Bunun yanı sıra Hokand, Margilânve Andicân şehirlerinde 6 Yahudi okulu 220 talebesiyle faaliyet göstermiştir. Tarihçi H. Bobobekov, XIX. yüzyılda Hokand Hanlığı'ndaki okur-yazarlık oranının başka yerel hükümetlere göre yüksek olduğunu dile getirmiştir.³⁵

Dilşâd Berna, demokrat bir şairdir. Nevaî'yi kendisine üstat olarak bellemiştir. Bunun yanı sıra Hokand Edebî Muhiti'nin en bilinen vekilleri olan Üveysî ve Nâdire Begim'i de kendine hoca ve hami olarak görmüştür. Dilşâd Barna, Farsça (Tacikçe) ve Çağatay Türkçesiyle yazdığı eserleriyle Türkistan tarihi ve edebiyatına önemli katkıda bulunmuştur. Kendisinin verdiği bilgilere göre Dilşâd Berna her iki dilde toplam binden fazla gazel yazmıştır. Onun 1969 yılında bulunan el yazmasında 42 gazeli (36'sı Çağatay Türkçesi, 6 tanesi Tacikçe (Farsça)) yer almaktadır. 17 gazelinde Dilşâd, 22 gazelinde ise "Berna" mahlasını kullanmıştır. Toplamda onun 91 Çağatay Türkçesi, 51 Tacikçe (Farsça) yazılmış şiiri günümüze kadar ulaşmıştır.³⁶

Türkistan tarihi ve edebiyatında bugünkü Özbek Türkçesinin miras olarak aldığı dilde; Çağatay Türkçesi ve Farsça-Tacikçe çok etken olmuştur. Türk ve Tacik halklarının yan yana yaşadığını ve dostane münasebetini Özbek yazarı Askad Muhtar şöyle değerlendirmiştir: "Bu dostluğun uzun yolculuğunda iki önemli simayı görürüz; Abdurahman Camî ve Ali Şîr Nevaî. Onların büyük merhameti sadece halklarımız arasındaki kan kardeşliğinin değil tarihî kaderimizin de sembolü olmuştur".³⁷ Dilşâd Berna'nın edebî faaliyeti de coğrafyadaki halkların bu tarihî birlikteliği ve edebî ve sosyal hayatta Türk ve Fars dillerinin önemi ve yerini de göstermektedir.

Dilşâd Berna'nın 3 elyazma eseri vardır:

- Tacikçe (Farsça) yazdığı "Tarih-i Muhacirân" eseri;
  - Çağatay Türkçesiyle yazdığı "Sebatu'l-Beşer maa Tarih-i Muhacirân".
- Bu eseri Tacikçe (Farsça) yazılmış olan "Tarih-i Muhacirân" eseriyle aynı bilgileri içermektedir.
- "Tezkire-i Berna" başlıklı diğer bir elyazması vardır.

³⁴ Dilşod-i Barnova Merosi Adabni Örganiş, İrfonYay., Duşanbe 1970, s. 140.

³⁵ Zebiniso Husayn Kamalova, a.g.e., s. 228.

³⁶ Dilşod Barno, Tanlangan asarlar, s. 7.

³⁷ A. Samatov, Özbek-Tocik Adabiyoti: Özaro Aloqalar Özaro Ta'sir, Özbekistan Yayınevi, Taşkent 1990, s. 14.

4. Tarih-i Muhacirân (Muhacirler Tarihi) Eseri

Tarih-i Muhacirân, daha çok biyografi tipindeki bir eserdir. Dilşâd'ın kendisini bu hayatta bir muhacir olarak gördüğü ve ele aldığı *Tarih-i Muhacirân* (Muhacirler Tarihi) eseri Hokand Hanlığı tarihini aydınlatan, Ömer Han dönemi olaylarını, hanlığın sosyal hayatını gözler önünde canlandırabilen son derece önemli bir eserdir.³⁸

Dilşâd Berna, önce Tacikçe (Farsça) yazdığı *Tarih-i Muhacirâneserini* sonradan Çağatay Türkçesine aktarmıştır. Tacikçe (Farsça) nüshası Tacikistan'ın Ahmet Daniş adındaki Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nde, Çağatay Türkçesi nüshası Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşunashık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü'nde (No:1207) saklanmaktadır. Bu nüshalar Tacikistan'da A. Muhtarov³⁹, Özbekistan'da M. Kodirova⁴⁰ tarafından incelenmiş ve günümüz diline aktararak yayınlanmıştır. Her iki nüshada eserin ön kısımları bulunmamaktadır.

Eser, 1816 yılında cereyan eden Öretepe olaylarının anlatımıyla başlamıştır. Dönemin kaynakları Cizzak ve Öretepe vilayetlerini Buhara Emir Emir Haydar ve Hokand Hanı Ömer Han arasındaki hâkimiyet mücadelelerine sahne olan esas çatışma bölgesi olarak kaydederken Ömer Han'ın siyasi faaliyetinin sonuna kadar Öretepe savaşları şiddetle devam ettiğini kaydetmiştir.⁴¹

Öretepe muhasarası ardından yazarın han haremine esir düşmesi hadiselerine yer verirken, Hokand Hanı Ömer Han hakkındadönemin siyasi, içtimai durumu konusunda değerli bilgileri kaleme almıştır. Han'ın dış görünüş itibarıyla uzun boylu, siyah sakallı, kızıl yüzlü olduğunu ve sağ yüzünde siyah beni bulunduğunu bu eserden öğreniyoruz. Ömer Han'ın fiziki özelliklerinin yanı sıra giydiği giysileri, sergilediği tavrı hakkında da bilgi vermiştir.⁴² Müellif, bizzat gördüklerini kaleme almıştır dolayısıyla birinci elden kaynak olarak son derece büyük önem arz etmektedir. Olaylar seyrinde bazı toponomik yer adlarının oluşumuna neden olan hadiseleri de beyan etmiştir. Mesela günümüzde Fergana Vilayetine bağlı "hanın şehri" anlamına gelen Şahrihan şehrinin bu devirde kurulduğu, savaş esirleri çalıştırılarak bu şehrin inşa edildiği bilgileri mevcuttur.⁴³

Eserin Özbekçe nüshasında Hanlığın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra cereyan eden siyasi, sosyal olaylardan da bahsedilmiştir. Eserin Farsça-Tacikçe nüshasında Dilşâd, Hokand ve Öretepe'de yaşayan

³⁸ A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 54.

³⁹ Bkz: Muhtarov, *a.g.e.*, 57.

⁴⁰ Bkz: Qodirova, *Dilşod*, Fan, Taşkent 1971.

⁴¹ Hakimhon Tora, Muhammad, *Muntahab at-Tavorih*, (*Hokandva Buxoro Tarixi, Sayosatva Hotiralari*), Çev. Ş. Vohidov, Yangi Asr Avlodi Yay., Taşkent 2010, s. 340-342; Mirza Olim Mahdum Haci, *Tarixi Turkiston*, Yayına Haz. Ş. Vohidov, R. Halikova, Taşkent 2009, s. 68-74; Hüdayarhazade, *Ancum ut-Tavorih*, Çev. Vohidov Ş., Giriş, İzahlar ve Faksimile yayın müellifleri Ş. Vohidov, H. Bobobekov, Taşkent 2012, s. 130-134.

⁴² Muhtarov, s. 195; Dilşod *Tanlangan Asarlar*, s. 12-13.

⁴³ Dilşod, *Tanlangan Asarlar*, s. 13.

ve faaliyet gösteren otuzdan fazla şairin isimlerini aktarmıştır. Mazlume, Hayrunnisa, Ummide isimli hanım şairlerin Hüdayar Han (1845-1875) Ordası/sarayındaki Edebî Muhit'in mensubu olduklarını belirtmiştir. Bu dönemin yine meşhur isimlerinden Anber Âtin'in iki yüzün üzerinde kız çocuğa eğitim verdiği bilgisi vardır.

Han'ın gazabına uğrayıp zindana atıldığı, zindandan kaçıp sığındığı mahalle ve aileyi anlatırken aynı zamanda Hokand Hanlığı ahalisinin toplumsal karakteri, kültürel yapısı, insanların toplumdaki rolü, yetkileri ve sorumlulukları hakkında da kıymetli bilgileri aktarmıştır. Hokand Hanlığı ahalisinin sosyal-kültürel hayat tarzı yerleşik ve göçebe yaşam tarzına dayanmaktaydı. Dilşad Barna'nın tasvir ettiği bilgiler bize özellikle, yerleşik kültüre sahip sosyal tabaka mensuplarını anlatır.

Öretepe ahalisi Farsça-Tacikçe konuşuyordu, Dilşad kendisinin evlendikten sonra Hokand'dayken Türkçe öğrendiğini ifade etmiştir. 13 yıl boyunca kayınvalidesinin eğitim verdiği okulda hizmet ederek Türkçeyi mükemmel bir şekilde öğrendikten sonra kızlar mektebini (okulu), eğitim işini miras aldığını söyler. Demek ki, kız çocukların eğitim aldığı mektepte Türkçe etkin kullanılmıştır.

Dilşad Barna, geçmişteki olaylardan dolayı harem münasip olmadığını dile getirerek saray şairlerine katılmaktan mahrum kaldığını yazar. Fakat Nâdire Begim ve Cihanbibi yani Cihan Âtunc Üveysi ile şiir konusunda yakın olduğunu, kendine onları üstat olarak bildiğini kelimelerle ima etmiştir. Neticede saraydaki şiir meclislerine bizzat katılamamış ancak Hokand Edebî Muhiti'nden ciddi manada etkilenmiş, o muhitin temelinde kendini geliştirmiştir.

Yerli ahalinin yaşam şekli Türk-İslam gelenekleri ile iç içe olduğundan Hokand Hanlığı'nda evlerin ve sosyal alanların yapılanması, daha çok İslam dini itikadına uygun şekilde tasarlanmıştır. Dilşad'ın anlattıklarından okuyucunun zihninde Hokand Hanlığı'nın içtimai manzarası canlanır; evlerin iç avlu ve dış avlu şeklinde inşa edildiği, insanların daha kökten dincilik İslam'ı benimsedikleri, mülk biriktirmeye istekli olmadıkları, ahiret işini dünya işinden önce saydıklarını, bu sebeple dünya işini geciktirdiklerinden dolayı tarikat mensupları yani tasavvuf ehlinin etkili olduğufikri yerleşir. Eserin sonunda yazarın realist bir düşünceyle ifade ettiği fikir ilginçtir: "Hokand şehri pay-i âsîâne (*dergâh anlamında*) ve büyük şehir olduğundan dolayı şehirde şairler, edipler ve mütefekkir insanlar çoktur. Hangi şehir ayakaltına alınırsa, savaş meydanına dönüşürse o şehir zulüm etkisinde kalınca halkın marifet (düşünce) kazanımı masallar kaynatır. Zaman, halk için ulu mekteptir. Sufilerin söylediği fikirler vücut ehli (*mantık ehli - Z.K.*) için yabancıdır. Vücut ehlinin halkın hayatını tetkik etmesi demek, ilim öğrenerek halkın içinde mantık ve akıl yürüterek hareket etmek demektir. Vücut ehli iyi hayat keşif için araştırır, uğraşır. Bendeniz ve benim çağdaşlarım bu arzusun gerçekleşeceği günleri göremeyecektir. Elbette evlatlarımız ve gençler o günleri görmeye muvaffak

olurlar.”⁴⁴ Malum, Türkistan sahasında güçlü bir dinî ve geleneksel yapı toplumun kodlarına işlemiş, toplumsal ilişkilerde her türlü münasebette onun etkisi görülmüştür. Fakat bu dönemin geleneksel yaşamında, İslam dininin kaderci ve teslimiyetçi ruhu yüksek olan toplumsal yapı hâkimdi. Buna rağmen sosyal hayat ve geleneklerini derinden etkileyen tarikatların teorik ve pratik muhtevasına bakmaksızın böyle arzu ve temennilerini dile getiren şair için cedit ruhlu, demokrat bir özelliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Dilşâd Berna, Türkistan Ruslar eline geçtikten sonra bölgedeki şartların değiştiğini, ateş araba ile Öretepe'ye üç kez gidip gelebildiğini yazmıştır. Rusların Türkistan'a gelmeleriyle ilgili olarak savaşlardan yorulmuş şehrine (Öretepe'ye) durgunluk geldiğini ifade eder. Hatta “Öretepe'ye-Hatt-i Muştakâne' (Öretepe'ye özlem mektubu) şiirinde

“Emdi elden ele geçmez şehriniz, köyünüz,
Kendi vatanında yar-dost yaşayan var mısınız?”

dizeleriyle memnuniyetini de dile getirdiğini görmekteyiz. *Tarih-i Muhacirân*'ın Tacikçe (Farsça) nüshasında “Şimdiki Rus idaresi altında olan Öretepe'nin yaşam manzarasını düşününce İstirevşen'in (Öretepe) durumu önceki Müslüman-abad zamanından (*mahalli Müslüman yöneticilerin idare ettiği zaman-Z.K.*) bin kere iyidir.” diye o günlere ışık tutmuştur.⁴⁵ Eserin Türkçesinde “Artık halk sakin nefes alabiliyor, “düşman geldi” tehdidi, ağır vergiler, haraç kesmek yoktur ama şehir harap hâldedir.” demiştir. Bunun nedeni de Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği arasındaki savaşlara işaret etmesidir. Öretepe'de o kadar sıklıkla savaş ve kargaşa, yağma gerçekleşirdi ki kaynaklarda Han'ın her sene beş kez Öretepe'ye saldırı düzenlediğinden bahsedilmiştir. Durumun mizahı olarak Hokandlı çocuklar içinde “Öretepe oyunu” ortaya çıkmıştır.⁴⁶

Dilşâd'ın olaylara bu şekilde yaklaşımı onu sosyal ve siyasi bakımdan kendince haklıdır da. Çünkü yukarıda bahsettiğimiz gibi Dilşâd Berna'nın yaşadığı vilayetin hanlıklar arasındaki çatışma bölgesine dönüşmesi, başından geçen olaylar, hayat hikâyesi Hokand Hanlığı hâkimiyetine, siyasetine karşınefret ve kinin büyümesine sebep olmuştur. Bunun yanı sıra savaş ve kargaşa halkın huzurunu kaçırmakla beraber, yoksulluk derecesini de arttırmıştır. Dış dünyadan uzak, ekonomik mahdut bir bölgeye dönüşen Türkistan, bir taraftan gittikçe Rusların istilasına, işgaline mahkûm olurken, diğer taraftan sıkışan bölge siyaseti, yerel devletlerin anlamsız rekabeti ve çarpışmaları nedeniyle Dilşâd ve onun gibi barışa hasret olan halk sadece umutsuz bir coğrafya idi. Halk ve hâkimiyeti için yaşam koşulları sağlanması her şeyden daha önemli olmuştur.

⁴⁴ Dilşod, *Tanlangan Asarlar*, s. 18.

⁴⁵ Dilşod, *Tanlangan Asarlar*, s.17.

⁴⁶ Kamalova, *Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi*, s.138.

Sonuç

Hokand Edebi Muhiti'nde kadınların tuttuğu yer, tarihsel süreçte kültürel yaşamımızda kadınların arka planda kaldığı veya ötekileştirildiği iddiasına karşı bir manzara oluşturur. Her toplumun kendine özgü değerleri, inanç ve toplumsal olarak kabul görülen gelenekleri vardır. Türk kadınının biyolojik özelliği onun toplumdaki rolüne, siyasete katılımına, edebiyatla uğraşmasına engel taşımamıştır. XVIII-XIX. yüzyıllara gelindiğinde her ne kadar Türkistan coğrafyası ekonomik, politik olarak gerilemiş, mahdut kalmış olsa da Sovyet Döneminde yapılan yorumlarda olduğu gibi kadınlar toplumsal cinsiyet açısından haksızlık ve hukuksuzluğa maruz kalmamış, aksine toplumsal bütünlüğünü korumuştur.

Hokand Hanlığı'nda edebiyat ve şiir büyük gelişme göstermiştir. Hokand, sadece bir hanlık veya şehir ismi olmakla kalmamış, Türk Edebiyatı hazinesinde önemli yer almış bir edebî periyodun ismini de temsil etmiştir. Dolayısıyla Türk Kültür Mirası'nda "Hokand Edebi Muhiti" adıyla bilinen edebî ekolün önemi büyük olmuştur. Hanlığın son bulmasına kadar kendi faaliyetini devam ettiren bu edebî muhit, memleketteki istikrarsızlığa rağmen Hokand Hanlığı başkentinde meşhur şairlerin, ediplerin bulunduğu edebî fikir meydanı olmaya devam etmiştir.

Hokand Edebi Muhiti bünyesinde yetişen çok sayıdaki isim arasında kadın şairler ve kadın tarihçilerin yer alması, edebî ekolün etken faileri olarak önem kazanması XIX. yüzyılın Türkistan sahasındaki siyasi iradenin kadınları toplum dışı bıraktığı iddialarını çürütmektedir.

Geleneksel tarih yazıcılığı çerçevesinde kaleme alınan çok sayıda tarihi kitabın dönemin siyasetine hizmet etmiş olması bazen dönemin içtimai-siyasi durumu ve sosyo-kültürel yaşam tarzına ait gerçekleri tamamen yansıtamamıştır. Hokand Hanlığı tarihini aydınlatan hem Çağatay Türkçesiyle hem de Tacikçe (Farsça) yazılmış *Tarih-i Muhacirân* eserini, müellifin saraydan uzakta hem bir biyografi hem de bir hatırat şeklinde yazması, bunun yanı sıra olayların bir gözlemcisi olarak halk tarafını yansıtmaması bakımından ufuk açıcıdır. Hiçbir siyasi baskının veya menfaatin etkisinde kalarak yazılmadığından yazarın hadiselerle yaklaşımı tek yanlı olmamıştır. Ancak hayatının dramını ifade ederken siyasi zümrelere olan nefretini gizleyememiştir.

Dilşâd Berna, edebî ve tarihî mirasıyla XIX. yüzyıl Özbek ve Tacik edebiyatının gelişimine katkı sağlayan, realist mahiyeti benimseyen demokrat bir şair olarak nitelendirilebilir.

Kaynakça

- ABDULLAZİZOVA, Z. S.: “The Persian-Tajiklyrics of the poetess Maknuna of Kokand (secondhalf of 18th - first half of 19th centuries)”, VestnikS-PbGU, Vostokovedeniye i afrikanistika, 2018, C. 10, Vıp. 3, ss.358-373.
- ACAR, H: “Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın”, İnsan&İnsan, Sayı 21, Yaz, 2019, 395-411;
- AMİRİ, *Divan*, Yayına Hazırlayan, Kadirova M., Özbekistan Fan Yayınevi, Taşkent 1972.
- BOBOBEKOV, H: *Kukan Tarihi*, Fan ve Tehnologiya Yayınevi, Taşkent 2016.
- CALOLOV, Tuhtasin: *Özbek Şoiralari*, Ğafur Ğulom Yayınevi, Taşkent 1970.
- ÇAKIR, Serpil: *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınevi, İstanbul 2016.
- DADABOEV, Y: *Hukand-i Latif Mahallalariva Kuçalarining Nomlanış Tarihi*, Farğona 2007.
- Dilşodi Barnova Merosi Adabni Örganiş, İrfon Yayınları, Duşanbe 1970.
- DİLŞOD, Tanlangan Asarlar, Ğafur Ğulam Yayınevi, Taşkent 1972.
- ESONOV, Z - TOŞMATOV, Ş - İSOMİDDİNOV, Z: *Kukan Honlari Ordalari Tarihi*, Adabiyot Uçkunları Yayınları, Taşkent 2016.
- FITRAT, Abdurauf: *Yopişmagan Ğiccaklar*, Tanlangan Asarlar, Manaviyat, Taşkent 2003.
- GULHANİY, Mulla Muhammad Şarif: *Zarbulmasal*, Yay. haz. F. İshokov, Ğafur Ğulom Nomidagi Adabiyotva Sanat Yayınevi, Taşkent 1974.
- HAKİMHON TORA Muhammad: *Muntahab at-Tavorih*, (*Hokandva Buharara Tarihi, Sayosatva Hotiralar*), Çev. Ş. Vohidov, Yangi Asr Avlodi Yay. Taşkent 2010.
- HUDOYORHONZODA, *Ancum ut-Tavorih*, Çev. Vohidov Ş., Giriş, İzahlar ve Faksimile yayın müellifleri Ş. Vohidov, H. Bobobekov, Taşkent 2012.
- HUDAYARHANZADE, *Andcum at-Tavarih (Zvezdi İstorii)*, Fars-Tacik dilinden Rusça'ya tercüme ve izahlar müellifi Ş. Vahidov, Ş. Elşibaev, Yangi Asr Avlodi Yay., Taşkent 2011.
- KAMALOVA, Z. H: *HokandHanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi (1845-1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 2020.
- KAMALOVA, Z: *Türk Kültür Misrasında Kılıç ve Kalem Tutan Hanımlar*, Çağaloğlu, İstanbul 2019.
- KAYUMOV, Aziz: *Kukan Adabiy Muhiti (XVIII-XIX. Asrlar)*, Özb.S SR.Fenler Akademisi Yayınları, Taşkent 1961.
- KODİROVA, M: *Dilşod*, Fan Yayınları, Taşkent 1971.
- MAHDUM HACİ, Mirza Alim, *Tarihi Turkiston*, Yayına Haz. Ş. Vohidov, R. Halikova, Taşkent 2009.
- MALLAEV, H. M., *Özbek Adabiyoti Tarihi (XVII Asrğaça)*, Okituvçi Yayınevi, Taşkent 1976.

- MUHTAROV, A: *Dilşad i Eyo Mesto v İstorii Obşestvennoy Mıslı Tadjikskogo Naroda v XIX-Naçala XX v.*, İzdatelstvo Donış, Duşanbe 1969.
- NAMANGONİY, Fazliy: *Mecmuatuş Şuara*, Şarkşunaslık Elyazmalar Enstitüsü, Elyazma No: 3371, Taşkent.
- SAMATOV, A: *Özbek-Tocik Adabiyoti: Özaro Aloqalar Özaro Ta'sir*, Özbekistan Yayınevi, Taşkent 1990.
- TEKİN, Ferudin: *XIX. Yüzyıl Çağatay Edebiyatının İki Kadın Şairi-Üveysi ve Nâdire*, Vizyon Yayınevi, Ankara 2010.
- Uç Şoira: *Uvaysiy, Mahzuna va Nodira*, Haz. Ötkir Raşid, UzSSR Devlet Badiiyadabiyot Yayınevi, Taşkent 1958.
- Uvaysiy Şeriyatidan*, Haz. Mahbuba Qodirova, Özbekistan KP Yayınevi, Taşkent 1980.
- AJMER, B: "Jahanara Begum", The Biographical Dictionary of Delhi, 2011 July,
(çevrimiçi) <http://www.thedelhiwalla.com/2011/07/14/the-biographical-dictionary-of-delhi-%E2%80%93-jahanara-begum-b-ajmer-1614-1681/>
- NERİA, H. HEBBAR, *Humayun-Nama: Gulbadan Begum'sForgottenManuscript*, (çevrimiçi) <https://www.boloji.com/articles/703/humayun-nama>

Extended Abstract

The Place Of Women In The Literary Environment Of Kokand (In Aspect Of Dilshad Barna And Her Book Of Tarikh-i Mukhajiran)

Despite the political crisis, economic decline, and falling in the Turkestan area at the beginning of the 19th century, there was an increase in literature and historiography. The literary environment of Kokand was formed with in the Kokand Khanate, which was one of the three states in Turkestan that originated from the same political root and resembled one-to-one with its sad ministate structure. The support of Kokand Khanates was great in the formation and development of this Literary Ecol, which was known as the Literary Environment of Kokand, which is considered to be one of the most important events of the 19th century. Many important names who were brought up under the auspices of the ruling layer and received the financial and moral support of the political authority took their place on the history page. The fact that women poets and female historians were among the many names raised by this Literary Environment of Kokand was an important feature of the literary community. Their presentation of female figures as active actors of the literary community also supports the ideas against the accusation that the regional political will of the 19th century excluded women.

Dilshad Barna, who is one of the prominent names of Uzbek literature and history with her work dealing with the history of the period in which he lived and her poems expressing the spirit of the period, will be our subject. When the literary legacy left by her is examined, it is of great importance not only in terms of political history but also in terms of social-cultural history, while mirroring the period from history to the present and the future. Her historical book is Tarikh-i Mukhajiran not only evaluates the past but also tells us the place and importance of the intellectual women of the 19th century in our culture. The participation of women in the literary and poetry assemblies held under the support and patronage of the ruler and the ruler's wife in the palace of the Kokand Khanate, including their names in the period's tazkirah, and female poets writing their responses to the poetry debates of male poets is an unusual situation in the traditional understanding of history. Dilshad Barna mentioned the names of many male and female poets in her book Tarikh-i Mukhajiran, but most of them have not yet been known in Uzbek literature. Dilshad Barna mentioned the names of many male and female poets in his work Tarikh-i Mukhajiran. But most of them have not yet been discovered in Uzbek literature.

Literature and poetry showed great development in the Kokand Khanate. Kokand was not content with just being the name of a khanate or city, but also represented the name of a literary period that took an important place in the treasury of Turkish Literature. Therefore, the importance of

the literary school known as “Kokand Literary Environment” in Turkish Cultural Heritage has been great. This literary environment, which continued its activities until the end of the Khanate, continued to be the literary idea square where famous poets and writers met in the capital of the Kokand Khanate, despite the instability in the country.

The fact that many historical books written within the frame work of traditional historiography served the politics of the period, sometimes could not fully reflect the realities of the social-political situation and socio-cultural life style of the period. The work of *History-i Muhajiran*, written in both Uzbek and Persian-Tajik, which illuminates the history of the Khanate of Kokand, is eye-opening in that the author wrote both a biography and a memoir away from the palace, as well as reflecting the public side as an observer of the events. Since it was not written under the influence of any political pressure or interest, the author did not keep his relationship to the events in a pattern. However, while expressing the drama of his life, he could not hide his hatred for political groups.

Dilshad, known as a democrat poet and tried to gain a new perspective on social-cultural life while revolting against the political order with her writings and activities. Dilshad, who devoted her life to the education of girls, believed that society would improve the social life style in the future with education and encouraged it with her activities.